

**ЖАРАТУШТРА ЖАСАҒАН ІЛІМ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ
ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ТӨРКІНІ**
THE SCIENCE ZARATHUSTRA AND THE SOURCE OF KAZAKH
PHILOSOPHY

Тоқболат ЕҢСЕГЕНҰЛЫ*

Түйіндемe

Бұл мақалада дала пайғамбары атанған Жаратуштра – жиырма бір кітаптан құралған, поэзия тілінде жазылған әлемдегі тұңғыш шығарма «Авеста» атты қасиетті мұраның авторы екені дәлелденген. Ол дүние жүзі ғалымдарының ортақ тұжырымдары бойынша Орта Азияда, Амудария мен Сырдарияның Арал теңізіне құярылығандағы ежелгі Хорезм аймағында өмір сүрген. Ал бұл өңірді ежелден көне түркілер мекендеген.

Көне түркілердің Тәңірлік діні мен дала пайғамбары Жаратуштра есімімен аталған Зороастризм ілімі туралы жазылған «Авеста» шығармасын салыстырып қарастырғанда, бұл екі діннің арасында айырмашылық жоқ есебінде. Екі діндік шығарманың негізгі қағидасы – дуализм, яғни, жақсылық пен жамандықтың бітіспес күресі. Бұл екі дін де жақсылықты, адамгершілікті, шындықты, ұзақ ғұмыр сүру жолдарын уағыздайды.

Мақалада екі дін де бағзы заманда рулық, тайпалық дәуірде жасалғаны мәлімденген. Мысалы, профессор М.Аджидің дәлелдегеніндей, қытайлар жасаған тарихи деректерге сүйенгенде, көне түркілердің Тәңірлік діні б.з.б. V-III ғасырлар аралығында толық жасалып, үлкен аймақтарға тараған екен. Осы екі дін де дүниедегі барлық діндердің атасы болып табылады. Осы еңбекте «Авеста» кітабы мен соны жасаған Жаратуштраның дүниеге келген дәуірін тіпті бөліп тастауға болмайтыны айтылған. Бұл бағыттағы барлық ой-пікірлер, тұжырымдарды жинақтап бір ауыз сөзбен сығымдай түйіндеп, көне түркілердің негізін қалаған Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы тайпалары мемлекет болып дәуірлеп тұрған кезеңде жасалған Зороастризм діні – «Авеста» кітабы – түркілердің Тәңірге табыну діні, асыл мұрасы болып есептеледі. Ал түркілердің Тәңірлік діні – қазақ философиясының негізі екені осы мақалада ғылыми негізде тұжырымдалған.

Кілт сөздер: Жаратуштра, «Авеста», Тәңірлік – Зороастризм діні, қазақ философиясы.

*Филология ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан-Қазақстан.
Doctor of Philology, professor, International K. A. Yassawi Kazakh-Turkish University. Turkestan-Kazakhstan.

Summary

This article is devoted to the creation of the Field Creator, the author of twenty-one poems in the world, the author of the sacred heritage of the "Avesta". This is done in the ancient Khorezm region of Central Asia, the Amudarya and the Aral Sea of the Syr Darya in accordance with the general opinion of scientists around the world. And this region was inhabited by ancient Turks.

When we compare the work of the Avesta with Zoroastrianism, named after Zarathustra, the ancient Turkic people and the prophet of the steppe, there is no difference between the two religions. The main principle of two religious works is dualism, an endless struggle between good and evil. These two religions spread good, humanity, truth and longevity.

Both religions were created in the era of the aboriginal tribe. For example, according to Professor M. Aji, according to historical data made by the Chinese, the ancient religion of the Turks, between the AD. V-III centuries, it was fully developed and distributed in large regions. Both these religions are the ancestors of all religions in the world. Recall that, the book of the Avesta and the birth of the Creator of this book can not be divided. All ideas and conclusions in this direction are summarized as follows: Zoroastrian religion - Avesta is the religion of the Turkic worship of the Turkic people, which was created at a time when the ancient Turkic people founded the Sak, Uisin and Kangli tribes. And in this article the Turkic people are the subject of the religion of the Lord and the source of Kazakh philosophy.

Key words: Zarathustra, Avesta, Tengri - Zoroastrianism religion, Kazakh philosophy.

Көне түркілердің Тәңірлік діні мен дала пайғамбары Жаратуштра есімімен аталған зороастризм ілімі жазылған "Авеста" шығармасын салыстырып қарастырғанымызда, бұл екі діннің арасында айырмашылық жоқ есебінде. Атап көрсетсек, екі дінде де дүниенің, әлемнің иесі, соны жасаушы біреу. Бұл екі ілімде де діндарлар тек жалғыз жаратушы бар деп ұғынған. Сонымен қоса, екі дінде де жалғыз құдірет аспанда тұрады. Соған сәйкес, осы екі ілімді мойындаушылар көктегі жалғыз әлемді жаратушыға табынады. Екі дінде де жалғыз жаратушының көмекшілері - жер, су, от, ай, күн, жұлдыздар... тағы басқалар болып саналады.

Екі діннің де негізгі қағидасы – дуализм, яғни, жақсылық пен жамандықтың, жарық пен қараңғының бітіспес күресі. Әлемді жасаған жалғыз құдірет және оның жақтастары дүниедегі барлық жанды затқа, тіпті өсімдікке дейін нәр беріп, тіршілік атаулыға түгелдей тек жақсылық жасауды, бейбіт, жетімді өмір орнатуды мақсат еткен. Сондай-ақ, татулықты, теңдікті сақтап, қанау, қорлауды жойып, әлемде жақсы тұрмыс орнатып, өлімді болдырмауды нысана тұтқан. Түптеп сараласа, Жаратуштра ілімі гуманизмнің бітім, болмысын толық қамтып, қайта оны толықтыра түскен. Бұл жағынан «Авеста» діндік

дүниеден гөрі, рухани мұралардың бірегейі көркем шығармаға жақын. Сондықтан да дала пайғамбары 21 кітаптан тұратын құнды мұраны поэзия тілімен жасаған болса керек. Екі нанымның да өзге шарттары осындай, кәдімгідей бір-бірінен айнымайды.

Бұл екі рухани мұра да бағзы заманда рулық, тайпалық дәуірде жасалған. Мысалға, профессор М. Аджи дәлелдегеніндей, қытайлар тарихына сүйенсек, көне түркілердің Тәңірлік діні ең көне дегенде біздің дәуірімізден бұрынғы V-III ғасырларда толық жасалып тараған. Өрі осы екі қасиетті дүние, негізінен барлық діндердің бастауы, атасы болып табылады. Бұл жөнінде тағы да профессор М. Аджи: "Христос туғанға дейін көп бұрын, түркілер (қыпшақтар) жалғыз құдайға табынды, міне, олардың мәдениетінің ерекшелігі", – деп жазды (Аджи, 1994: 211).

Соған сәйкес, мына екі дін жайлы зерттегенде бір-бірінен ажыратып тастап қарастыру қиянатқа барғандай болып танылады. Өйткені, бұл мәселенің шыңырау түбіне зерттеушілер ойлана үңілсе, осы діндердің түбі бір екендігінің ақиқатын танытатын тұжырымдар келтіреді. Бұл орайда турасын айтсақ, дала пайғамбары Жаратуштра жасаған "Авестада" жалғыз жаратушы аспанда тұрады. Ендеше оны көктегі Тәңір демей не дейді. Шынында солай ғой. Жаратуштра әуелде өзі жасаған дінді осылай атаған. Кейін өзгеріске ұшыраған.

Сондықтан, шығыстану ғалымдары мәлімдегендей, Орта Азия халықтарының ортақ мұрасы болып табылатын қасиетті "Авеста" шығармасының қай дәуірде, қай жерде жасалынғанын, қай тілде шығарылғанын нақты білу арқылы Тәңірге табыну дінінің де туған дәуірін, жасалған мекенін, әуелде қай халықтың еншісіне жатып, кім шығарғанын толық анықтап, содан түйінді ғылыми тұжырым жасауға болады. Сөйтіп, осы мақсатқа сәйкес ең бірінші Тәңірлік діннің дүниеге келген дәуірін мәлімдеуге бет бұрайық.

Осындайда Тәңірлік ілімнің жасалған мерзімін зерттеуде алғаш осы саланы ұзақ уақыт зерттеген профессор Е. Э. Бертельстің еңбегіне сүйенгеніміз орынды. Бұл ғалым осы мәселе жөнінде ой қорыта келіп: "Зороатуштра б.д. бұрынғы VI ғасыр аяғында өмір сүрген", – дейді (Бертельс, 1960: 35). Осы арада еске саларымыз, "Авеста" кітабы мен соны жасаған Жаратуштраның дүниеге келген дәуірін тіпті бөліп тастауға болмайды. Өйткені, зороастризм діні халық аузында, ел-елдер арасында Жаратуштрадан да бұрын пайда болғаны сөзсіз. Себебі, кез келген дін сол аймақ жұртының дәстүр-салтынан туындайды. Ал мына шашыранды дүниені жинақтап, жүйеге түсіріп,

өзінше поэзия тілімен жасап, даналық ойымен құдіретті "Авеста" шығармасын дүниеге әкелген сол Жаратуштра абыз. Бұған "Авеста" кітабын тұтастай талдап оқыған адамның көзі айқын жетеді.

Сондай-ақ, "Авеста" кітабы, зороастризм діні жайлы жинақтай зерттеп, арнайы дәріс оқыған Ленинград университетінің ғалымдары жазған кітапта: "Авеста" шығыстың мың жылдық даналығын қамтыған. Сол ілімнің пайда болғаны шамамен б.д. бұрынғы VII-VI ғасырлар аралығы", – депті (Краткая история литературы Ирана, Афганистана и Турции, 1971: 3). Ал әзірбайжан ғалымы М. А. Дадаш-Заде: "Қасиетті діннің негізгі жазылған "Авеста" кітабы б.д. бұрынғы VII ғасыр аяғында жасалынған", – дейді (Дадаш-Заде, 1979: 3). Сосын неміс философы Ф. Ницше "Зороатуштра солай айтқан" атты кітабында: "Зороатуштра шамамен б.д. бұрынғы VI ғасыр аяғында өмір сүрген", – дейді (Ницше, 1991: 300).

"Авеста" туралы діндік іліммен сабақтас атеистік сөздік кітабында: "Зороатуштраның өмір сүрген уақыты шамамен б.д. бұрынғы VI ғасырдың бірінші жартысы", – деп көрсеткен. Әрине, ешқандай дәлел келтірілмеген. Одан кейін үлкен энциклопедияға қарасақ: "Пайғамбар Зороатуштра б.д. бұрынғы VI ғасырда өмір сүрген" екен.

Осы айтылғандарды ескеріп, түйінді тұжырым білдірсек былай: біріншіден, осы көктегі жалғыз тәңірге табыну ілімі Сырдария мен Өмудария өзендерінің арасындағы Хорезмде шамамен б.д. бұрынғы XII-IX ғасырлар шамасында ауызша қалыптасқан. Қысқасы, жинақталған ой-пікірлердің тұжырымы бойынша "Авеста" кітабы ең беріден санағанда б.д. бұрынғы VIII-VII ғасырлар аралығында жазылған. Осы кезең көне түркілер – Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлылардың күшті дамыған тұсына дәл келеді. Бұл байламға да алда нақты ғылыми деректер келтіріліп, көз жеткізіледі.

Бұдан әрі осы айтылған пікір, түйіндеулерді еске ұстай отырып, келесі кезектегі Тәңірлік діннің туған жері, хатқа түскендегі тілі жөнінде маман ғалымдардың айтқан тұжырымдарының бірнешеуін келтірейік. Бұл іске ойыспас бұрын әдейі еске саларымыз – біздің бағзы заманда жасаған бабаларымыз әлем мәдениетін, әдебиетін жасауға кезінде өздерінің қомақты үлестерін қосып кеткені айқын. Бірақ соны танып игеруде біздер енжарлық, жасқаншақтық танытып келеміз. Бұған кешегі кеңес дәуірінің қылыш саясаты да елеулі кедергі жасаған сияқты.

Сол қызыл империяның алғашқы кезеңінде-ақ Россияның бодан елдерді езіп ұстау мақсатын жедел түсініп, соған дем беріп қуаттаған ірі тұлғалар, ғалымдар да болды. Мысалға, академик В. В. Бартольд сонау жиырмамыншы жылдың аяғында көне түркі мәдениеті жайлы жазған көлемді еңбегінде: "Өзбектің Абулхайыр ханы (1428-1468) әмірін жүргізіп тұрған кездің соңында, сол ханға наразылық білдіріп, шығысқа кетіп қалған көшпелілер "қазақ" деген атақ алды, бұл сөз әуелде еркіндіктегі қарақшы деген мағынаны білдірді де біртіндеп халықтың атына айналды», – деп жазды (Бартольд, 1927: 99). Бұған ешкім үндемеді, әрине, саясаттан қорыққан болар.

Мұнан кейінгі зерттеу еңбегінде тағы да В. В. Бартольд: "Қазақ қарақшы, бүлікшіл, ұрыншақ деген мағынаны білдіретін түрік сөзі", – деді. Оның бұл пікіріне ешкім қарсылық білдірмеді. Соның салдарынан Еуропа ғалымдарының бірталайы көне түркі шығармаларынан жылт еткен жаңалық көрсе, соны "Өзге елден алған, басқа халықтан үйренген" деген жалған қағиданы қалыптастырып жіберді. Барлық түркі жұртын солай кемсітіп ұстады.

Осындай індет өзімізден шыққан кейбір еліктегіш зиялылардың бойынан қазірде де табылуда. Мұндай жағымсыз әрекет тағы да ретсіз бір қапталдан қылаң бермес үшін алдын-ала әдейі еске саларымыз бар. Сол "Авеста" шығармасының қайдан шыққанын, негізі кімнің мұрасы екенін зерттеп ашу мәселесін әлемнің шығыстанушы ғалымдары әлдеқашан-ақ қолға алып, бұл аса көлемді даналық мұраны тек парсыларға телу орынсыз деп тауып, осы қасиетті кітапты алғаш жасаған тұлға – көне түркілер мекендеген жерден шыққан дала пайғамбары Жаратуштра екенін білдірді. Бұған ағылшынның ірі ғалымы Мэри Бойстің: "Зороастризм негізін қалаған Жаратуштра – көшпелі Азия даласының ұлы, Еділдің шығыс жағын мекендеген тайпалардан шыққан", – деп жазғаны толық дәлел болады.

Бұл бағыттағы бір сүйсінерлік жәйт, соңғы кездері өзіміздің ғалымдар мен жазушылар арасында "Авеста" шығармасын қазақшаға аударып, оның жұмбақ сырын ашуға талпыныс жасаған зиялыларымыз көріне бастады. Бұған белгілі ақын Ө. Дастанұлы "Авестаны" аздап аударумен бірге, оны философиялық тұрғыдан зерттей келіп: "Демек, Зороатуштраны ғасырлар қатпарының ар жағында өмір кешкен біздің түп бабамыз деуге толық қақымыз бар. Олай болса, біздің қазақ философиясы сонау замандар жотасынан бойы озып тұрған озық ойлы Зороатуштрадан, оның ұлы шығармасы «Авестадан» бастауға хақымыз

бар болса керек. Бұған жоғарыда біз "Авестадан" келтірілген мысалдар бұлтартпас дәлел", – деп айтқаны айғақ.

"Авеста" шығармасының тілі жөнінде бұл мұраға арнайы талдау жасағанда өз ойымызды білдірдік. Қысқасы, осы шығарма қай жерде туса, сол жердің тілінде жасалатыны анық. Олай болса, "Авеста" тілі – сол қасиетті даналық кітап туған жер, академик В. В. Струве айтқандай: Орта Азия – зороастризм бесігі болған. Осы саланың білгірі Е. Э. Бертельстің түйіндеп білдіргеніндей: "Авеста" тілінің отаны – Скиф-сақ тілінде сөйлейтін Орта Азия жері. Ал тарихи дерек бойынша, бұрын мәлімдегеніміздей, Скиф-сақтар ежелден Орта Азияны мекендеген, тілі бағзы заманда қалыптасқан, көне тілдердің бірі.

Бұған профессор А. Аманжоловтың Сақ дәуіріндегі рухани мұраларды зерттей келіп: "Бұл жазудың аса бір құндылығы – ертедегі Қазақстан жерін мекендеген Сақ тайпаларының тілі – көне түркі тілі болғандығын тағы да нақты дәлелдей түседі. Бұдан 2500 жыл бұрын түркі тілдес тайпалардың алфавиттік жазуды білгендігін және оны кең түрде пайдаланғандығын кең түрде куәландырады", – деген сөзі дәлел (Аманжолов, 1996: 43). Сондай-ақ, осы скиф-сақ тілінің ұлан-байтақ өлкелерге тарағандығын энциклопедияда: "Скиф тілдері Қара теңіздің солтүстігі мен Каспий атырабына, Дунайдан Яксартқа (Сырдария) дейінгі өңірге тараған", – деп мәлімдеген. Дәл сол сияқты, "Авеста" шығармасы да әлгіндей көлемдегі аймаққа тараған. Әрі бұл шығарма сол тайпалар күшейіп тұрған тұста жасалған, Демек, көне түркі жазуы б.д. бұрынғы IX ғасырда Арабия түбегін мекендеген көшпелі Семит тайпаларының бірі – Арамейлер жазуымен ілесе шыққанға ұқсайды.

Сондай-ақ "Авеста" діндік шығарма болғандықтан, оны алғашқы кезден-ақ жрецтер жаттап айта бастаған. Ал жрецтер – сол тұстағы Жаратруштра сияқты соның жолын жалғастырушы тұлғалар. Бұған грек саяхатшысы Повзанидың: "зороастристер тәңірге табынғанда абыз-жыраулар кітаптан оқып әндетіп айтады", – дегені дәлел (Карауулу, 1994: 8). Сосын, "Авеста" діндік және даналық шығарма болғандықтан қолдан-қолға, елден-елге тарап бөлшектеніп кеткені рас. Тағы қайталап айтуды қажет ететін нәрсе: сол кездегі ру-тайпалар арасындағы толассыз шапқыншылық, аяусыз езу – осы шығарманың алғашқы нұсқасының тоз-тозға түсуіне басты себепші болды. Ал бұл асыл мұраның бұрынғы қалпын онша жоғалтпай сақталуына бірден-бір тірек болған – әуелгі кезден-ақ "Авеста" шығармасын діндік қағида есебінде сөзін онша көп өзгеріске ұшыратпай жаттап айту табынушыларға басты парыз саналған.

Бұл бағыттағы барлық ой-пікірлер, тұжырымдарды жинақтап, бір ауыз сөзбен сығымдай түйіндесек, көне түркілердің негізін қалаған Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы тайпалары мемлекет болып дәуірлеп тұрған кезеңде жасалған, солар қорғап, жасырып, жоғалып кетуден сақтап қалған, ең бастысы – көне түркілердің тұңғыш діні, даналық жыр кітабы болған, солардың наным-сенім, салт, дәстүріне мәңгілік өзек етіп тартылған, әрі түркі жерінде – Сырдарияның Арал теңізіне құярылығына жақын өңірде өмір сүрген дала пайғамбары Жаратуштра тудырған, соның есімімен аталған – Зороастризм діні – "Авеста" кітабы – түркілердің Тәңірге табыну діні, асыл мұрасы екені анық.

Олай болса, көне түркілердің ежелден рухани дүниесіне айналған Тәңірге табыну ілімі – біздің дәуірімізден бұрынғы VIII-VII ғасырлар аралығында жасалған. Демек, Қорқыт ата табынған ілім, Қорқыт философиясы – Жаратуштра жасаған ілім, Жаратуштра философиясынан бастау алады. Біздің арғы бабаларымыз – көне түркілер жасаған өркениетті құндылықтар осылай қалыптасып өрістеді. Егемендік алғаннан кейінгі баршамыздың айнымас міндетіміз – сондай тарихи құндылықтарды зерттеп игеру. Сөйтіп, қазақ философиясының арғы төркіні Жаратуштра ілімінде, "Авеста" шығармасында жатқанын мойындап, соны әрі қарай тереңдете зерттеп, барлық белгісіз, түсініксіз қыр-сырларын ашып, жұртшылыққа біліктілікпен, ғылыми негізде танытуымыз керек.

Кеңес дәуірінің алғашқы онжылдығында Қызылорда облысы Жалағаш ауданы төңірегіндегі есімі елден асып көрші Өзбекстан, Қарақалпақстанға кең тараған атақты жыраулар Сәрсенбай Бөртебайұлы, Жиенбай Дүзмамбетұлы және басқалар «Ескіліктің қалдығын насихаттап жүр» деген желеумен қуғынға түсіп, қамалып, қатаң шаралар көрілді. Ал негізінде, қазақ хандығы дәуірінде, яғни, XV-XVIII ғасырларда философиялық ой-толғамдар жыраулық поэзия арқылы дамығаны рас. Олай болса неге жыраулық өнерге ұзақ-ұзақ уақыт тиым салынды?

Өйткені, социалистік қоғам орнатудың алғашқы адымынан бастап қазақ жеріне Кеңестік құндылықтар еркін ене бастады, ізінше коммунизм туралы ілім бой көтеріп, маркстік-лениндік философия қуаты зор күшке айналды. Осы Кеңес дәуіріндегі ілім күштеп мойындатумен адам бойына судай сіңіп, қан тамырлар арқылы бүгінгі ұрпақ бойына дарыған сияқты. Менің пікірімше, Егемендік, тәуелсіздік алғаннан соң елімізде демократия, өркениеттік құндылықтар кеңінен

орныға бастап, оған кең жол ашылды. Әйтсе де осы сала мамандары әлі де жалтақтап, білімділікпен батыл қимылдамайтын сияқты сезіледі.

Жарайды, қазақ философиясының төл тарихын Асан Қайғы мен Мұхаммед Хайдар Дулатиден бастадық. Шынында, Асан Қайғы – ұлттық тұлға, ол өз халқының қамын, болашағын ойлап «Жер ұйық» ілімін дүниеге әкелді. Әділінде, Асан ата адам, ел мен жер, құтты мекен үшін сан-сала ойға, қайғыға батты. Соған сәйкес оны жалпақ жұрт «Асан Қайғы» деп атаған. Негізінде, жинақталған дерек бойынша Асанның әкесінің аты – Саятшы Сәбит. Асан Қайғы – Шыңғыс ханның замандасы, «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деп мәтелге айналған Майқы бидің алтыншы ұрпағы.

Айрықша байқалғаны, Асан ата көптеген терең ойға суарылған жыр, нақыл, терминдермен қатар әсте тозбайтын философиялық толғаулар шығарып, сондай даналығымен елге кеңінен танылған. Әлемдегі тұңғыш кітап «Авеста» шығармасын жасаған, Тәңірлік ілімді тудырған, Дала пайғамбары атанған Жаратуштра сол қасиетті кітапта «Абыз» деп арнайы атаған. Асан Қайғы да сондай деңгейдегі әйгілі Абыздың бірі. Асан ата сөз өнерінің құдіреттілігін өзінің терең ойшылдығымен айқын танытқанын осы салада жазылған еңбекте: «Асан Қайғының философиялық мұраларындағы басты бір ерекшелік ол қазақтың даналық ойларының шығу тегіне айрықша назар аударуымен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда даналық ойдың қайнар көзі болған сөз өнеріне ерекше мән беру осы Асан атадан басталған десек, асыра айтқандық емес, тыңдап көрейік:

Таза мінсіз асыл тас,

Су түбінен шығады.

Таза мінсіз асыл сөз,

Ой түбінен шығады, – дейді Асан Қайғы (Рахымжанов, Сағатова, 2013: 100). Асан Қайғы гуманизмі, оның этикалық дүниетанымы және жыраулық поэзия мен философиялық құндылық қасиетін сөз өнерімен дәлелдеп көрсетуі Асан атаның ірі ойшылдығының белгісі.

М. Хайдар Дулатидің «Тарихи-и-Рашиди» атты кітабында «күнә» ұғымына өзі өмір сүрген заман ойшылдарының еңбектеріне сүйеніп философиялық пайымдау жасағаны елеулі жетістік, Шын мәнінде ол – сөзбен заманды бейнелеген ойшыл, белгілі қоғам қайраткері.

Бұдан әрі осы бағытта ой ағымына орай ежелгі дәуірге қарай аз-кем үңілсек, бағзы заманда мәдениеті дамып, өркениетке жеткен

әлемдегі елдердің бәріне даңқы кеңінен жайылған Сақ ғұламасы Анахарсис Скафскийдің (Скиф Анахарсис) өмір жолы, ғұмыр кешкен дәуірі, даналық болмысы бүгінгі ұрпаққа толық жетпей жатыр. Өздерінің ұлттық рухын биікке көтеретін жұрттар жеті қат жер астындағы тарихына құштарлықпен қарап, байқалған, көмескі тартқан жетістіктерін шұқшия зерттеп, бабалардан қалған құндылықтарын әлемге танытуы – өте зерделі іс. Біз болсақ жайбасарлықты бойға сіңіріп алған сияқтымыз. Бұл жөнінде белгілі зерттеуші М. Байеке: «Отанына сол кезде оралмай қалған сақтардың ішінен көне заманғы ғылым мен білім саласында аты аңызға айналған «Скиф Анахарсисті» еске түсірмей өтіп кету дұрыс болмас. Ғалымдардың біржақты зерттеп, пікір тудырып жүргеніндей, көшпелілер тек қана жаугершілікпен айналыспаған, өнер де, рухани нәр де қуған. Оған Геродот пен Страбонның өзі ғұлама деп мойындаған фәлсафашы, шешен Анахарстың даналық ілімі толық дәлел. Аты аңызға айналған Сақ данышпанының нақты өмірбаянын қазір зерттеп жатқан ешкім жоқ», – деп қынжылады.

Скиф Анахарсис шамамен б.з.б. 625-555 жылдар аралығында өмір сүрген, ол Мәди патшаның қапыда көз жұмар тұсында дүниеге келген болуы керек. Мәди – Скиф-Сақтардың патшасы. Ол б.з.б. 650-625 немесе 607 жылға дейін патшалық құрады. Осылай Алдыңғы Азияға нақтырақ айтсақ, Мидияға Скифтер 28 жыл билігін жүргізді. Бұған Геродоттың: «Ведь, как я уже сказал раньше, скифы 28 лет владели в Верхней Азии. Когда затем после 28-летнего отсутствия спустился столько времени скифы возвратились в свою страну, их ждало бедствие, не меньше чем война с мидянами: они встретили там сильное вражеское войско», – деп жазғаны дәлел (Геродот, 1999: 172). Анахарсистің ата-тегіне келетін болсақ, бұл жайлы Геродот: «Анахарсис был дядя по отцу скифского царя Иданоириса, сын Гнура, внук Лика и провнук Спаргапейоса», – деп жазады.

Анахарсис өнер мен даналықты ғана емес, сақтардың әскери шеберлігінің қыр-сырын жетік білген. Бұл туралы атақты философ Диоген: «Скиф Анахарсис Гнурдың ұлы және скиф патшасы Кадитуттың бауыры еді, оның шешесі грек қызы, сондықтан да ол екі тілді де білетін. Анахарсис скифтер мен эллиндықтардың дәстүрі, өмірді жеңілдетудің жолдары туралы жазды және әскери айла-тәсіл жөнінде сегіз жүз өлең шығарды. Ерекше шешендігімен көзге түсті, «скифтік сөйлеу өнері» деген мәтел оның осы қасиетіне байланысты қалыптасқан» (Ларетский, 1979: 34-35), – деп мәлімдеген.

Бұл ғұламаның өмірінің соңы түйіні жөнінде М.Байекенің жазуынша: «Отанына оралған Анарыстың өмірі өз елінде, Сақ даласында аяқталған. Өлім аузында жатқан Анарыс: «Элладада менің ақылым сақталса, туған елімде қызғаныш құрбаны болдым», – деп айтыпты.

Әйгілі ойшыл Анахарсис Скифский жөнінде Ғ. Есімов: «Объективтік идеяны философияда дәлелдемек болған грек ғалымы Платон Анахарсистен үш жүз жыл кейін өмір сүрген, Платон (б.д.б. 424-347) сақ ойшылы Анахарсисті өте құрмет тұтқан», – деп пайымдайды. Олай болса, Анахарсис шамамен б.з.б. VIII-VII ғасырлар аралығында өмір сүрген екен. Ал «Авеста» шығармасы б.з.б. VIII-VII ғасырлар ішінде жасалған. Ендеше Сақ кемеңгері Анахарсистің даналық ойлары қасиетті «Авеста» кітабын жасауға ықпалы тигені сөзсіз ғой.

Сонымен, ұсынбақ ойымызды сығымдап білдірсек, қазақ халқы – көне түркілердің арғы тегі саналған Скиф, Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы тайпаларының негізінде қалыптасқан. Бұл мәселе «Орхондағы түркі руна жазба дастандары» атты еңбектегі «Қазақ тайпалары Орхон жазбаларында, олардың мәдениеті жайлы мәлімет» деген тарауда кең тұрғыда талдау жасалып, ғылыми негізде тұжырымдалған (40-б.). Соған орай, қазақ философиясының төл тарихын б.з.б. VIII-VII ғасырлар аралығында ғұмыр кешкен әйгілі ғұлама Анахарсис Скифскийден неге бастамаймыз? Айтпақшы, Есіктен табылған «Алтын Адам» атанған сақ билеушісінің қорымы да б.з.б. VIII-VII ғасырларға жатады. Осы кемеңгердің өмір сүрген дәуірі жайлы деректер әлі зерттей түсуді қажет етеді.

Ежелгі бабалар жасаған түркілердің көне мәдениетін жанкештілік, білімділікпен өзіміз іздеп тауып жария етпесек, үстемдік жасап қалған империялардың кейбір ғалымдары Орта Азия халықтарын «Өзге елдің емшегін емген» етіп көрсетуге құштар-ақ. Шындығында олай емес. Түйіндеп білдірсек, көне түркілердің төл жазуының туындауына олардың осы Тәңірлік діні тікелей әсер еткен деуге болады. Ақиқатында, сол кез, заман, дәуір талабына өте қажеттілікпен жасалған маңызы құнды, әсері зор қасиетті Тәңірлік дін өзімен бірге жаңа жазуын ала келеді. Өйткені, халыққа пайдалы тың жетістік жұртшылыққа ауызша тараса үлкен аймақты қамтуы мүмкін емес, әрі тұтастығын, мән-мазмұнын жоғалтады. Соған сәйкес мақсаты айқын, көңілге қонымды күшті дін өз жазуын сөзсіз туындатады.

Қысқасы, көне түркілердің Тәңірлік діні – түркі руна төл жазуын ала келді. Бұл алфавитіміз біртіндеп дамып, орнығып, толысып, ата-жұрттың бәріне тарады. Әсіресе қытай жазуымен ілесе өрістеп, нығайып, біздің дәуірімізге жан-жақты қалыптасқан іргелі жазу ретінде танылып Орхон, Енисей, Тараз, Алтай, Тұрфан өңірлеріндегі 500-ден астам мәдени ескерткіштер түркі руна қарпімен биік қабырға тастарға, қағазға түсірілді. Әлемге әйгілі Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк, Онгин, Күлі-Чұр тәрізді философияға суарылған жазба дастандар түркілердің төл алфавитімен биік тастарға тор көз дәптерге жазғандай етіліп сығылыстырылып, көркемдікпен түсірілді.

Бұл айтқанымызға тағы қосарымыз бар, ойшыл, ақылды бабаларымыз биіктігі екі метрден астам қабырға тастарды мәңгілік жазба дәптерге айналдырумен бірге, сол тастарға қашап түсірілген түркілердің көптеген таңба, белгі, сызба суреттері кәдімгі дана философтарша сөйлеп тұр. Мысалға, «Енисей бойындағы көне түркі руна жазба өлеңдері» атты бірінші томда «Таңбалар орналастырылған парақ» деп аталатын беттегі бірінші суретте жақпар тасқа ойып түсірілген таңба-бейнелер кескіні-пішіні салынған. Сондағы ортадағы тік сызықпен жалғасып, екі доғадан құралған таңбада көне түркілердің терең философиясы – мәңгілік даналығы жатыр. Бұл таңбаның жоғары жағы – төбесі ашық доға. Мұнда кәдімгі анау көк – аспан бейнеленген, төменгі төңкерілген доғада – төсі түкті Жер-ана бедерленген. Ортадағы тік сызық – Жер мен Көктің ортасын Адам ұлы жалғап тұр деген ұғым. Осы жақпар тасқа қарапайымдылықпен қашап түсірілген таңбада көне түркілер табынған дін, нанымның ең негізгі түйіні мен бас елтаңбасы тұжырымдалған, сол бас таңба – Адамның басы көкте, аяғы жерде дегенді мегзейді.

Бұл жай ғана таңба-бейнеге сыйғызылған көне түркі философиясының жұмбақ құпиясын түркі империясын орнатудағы ұлы жорықтағы әскер қолбасшысы Күлтегін батырға арналған қабырға тастағы көлемді жазудың батыс жақ беті, екінші бөлімде:

1. Жоғарыда көк тәңірі,
Төменде боз жер аралығында,
Екеуінің ортасында Адам ұлы жаралған.
Адам ұлының үстіне ата-тегім

Бумын қаған, Істемі қаған отырған –
деп жазылған (Еңсегенұлы, 2013: 220). Осы поэзияға орап берілген, үш сызықтан құралған таңба-бейне – үш қатпарлы дүниені танытады. Олар: Көк – аспан, қасиетті Жер – ана, екеуін жалғаған Адам ұлы. Бұл

үшеуі өзара байланыста. Соның ішінде Адам ұлы екеуіне де тәуелді.

Қазақтың ірі ойшыл ақыны Ш.Құдайбердіұлының «Үш анық» деп аталатын философияға құрылған еңбегіндегі «Ұждан дегеніміз – ынсап, әділет, мейірім» (Құдайберді, 1991: 13) деген тұжырымдама сөзі жоғарыдағы Күлтегін жазба ескерткішінен келтірілген жыр шумағымен сабақтасып жатыр. Ал жоғарыдағы шумақтың соңғы екі тармағында: «Адам ұлының үстіне ата-тегім Бумын қаған, Істемі қаған отырған» деп айтылған. Оның мәні мынау. Ұлы ойшыл Абай Құнанбайұлы өлеңмен өрнектеп халқына ұсынған адамгершіліктің бес озық қасиетін бойына сіңірген адам жалғыз жаратушының қолдауымен көкке қарай көтеріліп, ел басқарады екен.

Философия ғылымы саласындағы ғалымдарымыздың бірталайы бұл бағыттағы ой, тұжырымдарын Сыр бойында ғұмыр кешкен Оғыз ұлысының данасы Қорқыт атадан бастайды. Мысалға, бірнеше зерттеушілер бірігіп жазған «Қазақ рухының философиясы» деген еңбектің «Қорқыт атаның философиялық ой-толғамдары» деген бөлікте: «Кейде Қорқыт атаның өмірін және өзі өскен ортасын аңызға айналдырып жібереді. Бұл да түсінікті сияқты. Өйткені Қорқыт сияқты адамның шығармаларымен таныса отырып, оның ой зердесінің, философиялық толғамдарының өзі пайда болған қауымнан әлдеқайда жоғары тұрғанын аңғарамыз» (Рахымжанов, 2013: 45), – деп жазылған.

Бұл үзіндіде орынды пікірлер айтылған, Қорқыт ата өмірін, өскен ортасын қиялға, мифке айналдыру әрекеттері әлі шынымен басым. Соған сәйкес Қорқыт ата жайлы аңыздарды санаға салып сұрыптап пайдаланған дұрыс-ау. Екіншіден, бұл баба жайлы қазақ аңыздарының бірталайы, негізгілері көне түркілердің Тәңірлік ілімінің қағидаларынан туындаған. Осы еңбек авторлары Қорқыт ата ілімі бастауын қайдан алғанын айтпайды.

Турасына көшкенде, Қорқыт ата әлемдегі тұңғыш даналық кітаптың бірегейі «Авеста» кітабын және зороастризм дінін жасаған, дала пайғамбары Жаратуштраның ілімін тікелей жалғастырушы. Ол жасаған «Авеста» кітабы Амудария мен Сырдарияның Арал теңізіне құярлығындағы Хорезм өңірінде туындағаны ғылыми негізде тұжырымдалды. Қорқыт ата өзі өмір сүрген қазақ даласына Тәңірлік дінді кеңінен таратып, уағыздағаны айқын аңғарылады. Бәрінен бұрын Қорқыт атаның Жаратуштра ілімімен сабақтасқан философиялық пайымдаулары Қорқыт жайлы қазақ аңыздарында айқынырақ байқалады. Демек, осы баба жайлы қазақ аңыздарына назар аударғанда

«Авеста» жайлы зерттеу еңбектерге көңіл бөлген жөн сияқты. Бұл ортақ мақсат үшін айтылған сөз.

Белгілі ғалым С. Мырзалы: «Орта ғасырлардағы отандық философияның бастауын ғалымдар VIII ғ. өмір сүрген Қорқыт атаның шығармашылық жолына апарып тірейді және ол заңды да» (Мырзалы, 2010: 224), – деп ой білдірген. Осы арада белгілі ақын Ә. Дастанұлының «Біздің қазақ философиясын озық ойлы Жаратуштрадан, оның ұлы шығармасы «Авестадан» бастауға қақымыз бар болса керек», – деген сөзі ой саларлықтай. Осы да оқырман көкейіндегі пікір. Бәрінен бұрын, көне мәдениеті, көне жазуы, көне діні жоқ ел жабайы, тобырлар қатарына жатады. Бұл сөзді ұлттық намысы бар әр адам ұмытпауы қажет. Біздің көне дініміз – көне түркілер табынған Тәңірлік дін. Көне жазуымыз – көне түркі руна жазуы. Сондықтан көне мәдениетіміз – мәңгілік қазына болып табылады.

Әдебиеттер

1. Аджи М. (1994). *Полынь половецкого поля.*–М:ТОО «Пик-контекст», –315 с.
2. Бертельс Е. Э. (1960). *История персидско-таджикской литературы.* –М: изд-во. Вост. лит-ры. –555 с.
3. *Краткая история литературы Ирана, Афганистана и Турции.* (1971). –Л: изд-во Ленинградского ун-та,–118 с.
4. Дадаш-Заде М. А. (1979). *Азербайджанская литература.*–М: Высшая школа, – 417 с.
5. Ницше Ф. (1991). *Так говорил Зороастра.* –Алматы: Жазушы, –300 с.
6. Бартольд В. В. (1927). *История культурной жизни Туркистана.* –Л: АН СССР, – 217 с.
7. Аманжолов А. (1996). *Түркі филологиясы және жазу тарихы.* –А.: Санат, –125 б.
8. Караулул Ө. (1994). *Көне түріктер тарихы.* Бишкек, 190 б.
9. Рахымжанов Б.Қ., Сағатова Ә.С. (2013). т.б. *Қазақ рухының философиясы.* Қарағанды. «Ақнұр» баспасы.
10. Геродот. (1999). *История. Избранные страницы.* С.-Петербург: «Амфора».
11. Диоген Ларетский. (1979). *Әйгілі философтардың өмірлері, ілімдері, нақыл сөздері.* М.
12. Еңсегенұлы Т. (2013). *Көне түркі руна жазба поэзиясы, ондағы философиялық жүйе.* Бірінші том.–А.: «Тоғанай Т», –320 б.
13. Құдайбердіұлы Ш. (1991). *Үш анық.* Әлем. Альманах. 1-басылым. Алматы.
14. Мырзалы С. (2010). *Философия.* Алматы.

Резюме

В данной статье о степном пророке Заратуштре доказано, что он является автором первого в мире поэтического священного наследия под названием «Авеста», которое состоит из двадцати одной книги. Согласно общим выводам мировых ученых, он жил в Центральной Азии, в древнем Хорезмском регионе, где Амударья и

Сырдарья впадают в Аральском море. А данный регион с древних времен был заселен тюрками.

Сравнивая Тенгрианство древних тюрков и писания «Авеста» об учении Зороастризм, которое было названо в честь степного пророка Заратуштры, приходим к выводу, что между этими двумя религиями нет никакой разницы. Основным принципом двух религиозных произведений является дуализм, то есть, бесконечная борьба добра и зла. Эти две религии проповедуют добро, человечность, правдивость и долголетие.

В статье говорится, что обе религии берут свое начала с древней племенной эпохи. Например, как доказал профессор М. Аджи, основываясь на китайские исторические данные, Тенгрианство древних тюрков было сформировано в V-III веках до н.э. и распространено в крупных регионах. Обе эти религии являются предками всех религий в мире. В данной работе говорится, что нельзя отделить книгу «Авеста» и период, когда ее автор Заратуштра появился на свет. Исследовав все работы в данном направлении, пришли к выводу, что религия Зороастризм и книга «Авеста», сформированная в период основания государств саков, гуннов, уйсун, канглов, которые являются предками древних тюрков, считаются благородным наследием Тенгрианства тюрков. А то, что Тенгрианство тюрков является основой казахской философии научно обосновано в данной статье.

Ключевые слова: Заратуштра, «Авеста», религия Тенгрианство - Зороастризм, казахская философия.

(Еңсегенұлу Т. Науқа Заратуштры и корень казахской философии)

Özet

Bu makalede, bozkır Peygamberi olan Zerdüş, yirmi bir kitaptan oluşan nazım şeklinde yazılan dünyadaki ilk eseri olan "Avesta" adlı kutsal kitabın yazarı olduğu ispat edilmiştir. Zerdüş, dünya alimlerinin ortak kararına göre, Orta Asya'da, Ceyhun ile Seyhun'un Aral Denizi'ne aktığı, eski Horezm bölgesinde yaşamıştır. Bu bölgede ise, eskiden Türkler yaşamışlardır.

Eski Türklerin Tanrıçılık dini ile bozkır Peygamberi olan Zerdüş ismi verilen Zerdüş bilimi hakkında yazılmış olan "Avesta" eserini karşılaştırdığımızda, her iki dinin arasındaki hiç bir farklılık olmadığı sonucuna varmıştık. İki dini eserin temel ilkesi, dualizm, yani iyilik ile kötülük arasındaki sonsuz bir mücadeledir. Bu iki din, iyiliği, insanlığı, hakikati, uzun hayat yaşamının yollarını vaaz eder.

Makalede, her iki dinin de köklerini eski aşiret döneminden aldıklarını açıklanmıştır. Mesela, Prof. Dr. M.Adji'ye göre, Tanrıçılık, eski Türklerde M.Ö. 5.-3.yy. arasında tamamen yaygınlaşmıştır. Her iki din dünyadaki tüm dinlerin atalarıdır. Bu yazıda, "Avesta" kitabı ile onun yazarı Zerdüş'ün doğduğu döneminin birbirinden ayrılması imkansız olduğu söylenmektedir. Eski Türklerin ataları olan Saka, Hun, Üysin ve Kanglı boylarının devletlerinin kurulmasında oluşan Zerdüş dini ve "Avesta" kitabı, Türklerin Tahrı'ya ibadet dini ve asıl mirası olarak kabul edilir. Türklerin Tanrıçılık dini ise, Kazak felsefesinin temelidir.

Anahtar kelimeler: Zerdüş, Avesta, Tanrıçılık-Zerdüş dini, Kazak felsefesi.

(Ensegenulu T. Zerdüş'ün İlimi ve Kazak Felsefesinin Kökeni)